

NAȚIONALISM POSTCOMUNIST ȘI TRANZIȚIE SPRE DEMOCRAȚIE¹

Victoria Isabela Corduneanu

După evenimentele anului 1989, țările Europei de est au devenit un centru privilegiat al atenției internaționale. Al doilea proiect milenarist al secolului XX se prăbușise și nu era nimic care să-l înlocuiască, în afară de ipoteze. De la ideea "sfârșitului istoriei" la prognoze pesimiste despre anarhism, întreaga scară a opțiunilor politice a fost explorată. Acest interes crescând a fost motivat mai ales de rapida dezvoltare a naționalismului, mai ales în forma sa violentă. După sistemul egalitarist și nivelator al comunismului, hiper-rațional și colectivist, s-a produs o bruscă revenire la valorile națiunii, naționalității. Secolul nostru a cunoscut naționalismul sub două aspecte: cauză și efect. În anii '30, naționalismul s-a dezvoltat politic într-un prim proiect milenarist; în anii '90, prăbușirea celui de al doilea proiect milenarist a fost urmată de ascensiunea naționalismului. Acest articol propune o scurtă privire asupra formelor de naționalism din România postcomunistă, accentuând pe principalele elemente naționaliste, așa cum apar ele, atât în atitudini ale opiniei publice (mentalitatea publică) cât și în discursul politic.

Ascensiunea naționalismului în România postcomunistă cunoaște două forme de manifestare. Una este problema minorităților care este cuprinsă în discursul politic. A doua reprezintă o problemă de mentalitate publică. De aceea discuția naționalismului contemporan nu se va face numai din punctul de vedere al problemei minorităților, care reprezintă doar partea vizibilă a icebergului, manifestarea exterioară a unor concepții adânc înrădăcinate în mentalitatea publică. Acest demers se va focaliza asupra originii acestor concepții, a felului în care s-au dezvoltat în timpul comunismului și a perioadei postcomuniste, dar mai ales asupra motivelor care determină menținerea lor în acțiune.

Naționalismul postcomunist își are rădăcinile în comunismul național dezvoltat de Ceaușescu, care, la rândul său, reprezintă dezvoltarea unei tradiții anterioare, puternică mai ales în perioada interbelică². După faza sovietică a internaționalismului, ideologia comunistă a marcat o turnură spre ideea națională, în special după 1964, când planul sovietic de restructurare economică a lagărului socialist a fost respins ferm. Reacția națională devine din ce în ce mai evidentă după preluarea puterii de către Ceaușescu. Punctul inițial este așa numita "mini-revoluție culturală" care începe în 1971 cu schimbarea accentelor

ideologice spre valorile naționale. Această turnură este un dublu răspuns: pe de o parte, răspunde unei crescânde presiuni de jos în sus (deoarece ideea națională, în ciuda propagandei comuniste, nu a încetat să existe); pe de altă parte, reprezintă reflectarea unei schimbări de direcție la nivelul conducerii de partid în favoarea independenței economice.

Ideea națională nu este preluată numai pentru a legitima puterea comunistă, deși acest aspect este cel mai evident. Folosirea ei oficială implică și menținerea naționalismului sub control, direcționarea lui spre scopuri precise, limitându-i astfel potențialul amenințător pentru stabilitatea puterii. Dublul scop a fost de a menține dușmanul aproape și de a-i folosi resursele în beneficiul propriu. Astfel, Ceaușescu își impune propria versiune de comunism național. Acesta a cuprins în principal trei elemente interșanjabile. La nivel ideologic, un melanj între marxism-leninism și naționalism (eludând latura internaționalistă a versiunii "oficiale" a ideologiei comuniste). La nivel economic, glorificarea autarhismului în termeni naționali, ca o reacție împotriva dominației economice a Uniunii Sovietice. La nivel cultural, cristalizarea unei culturi saturate de simboluri naționale, proces evident mai ales la nivelul rescrierii istoriei naționale în termeni de glorificare a trecutului și a românismului. Mitul eroismului și mitul poporului român vitregit de istorie au fost integrate prin discurs istoriografic în conștiința publică. Trecutul glorios, accentul distribuit pe ideea de "națiune" împreună cu obsesia "unității", atribuite fiecărui act istoric (revoluție, dezvoltare economică, lupte de eliberare) devin liniile dominate ale discursului istoriografic începând cu anii '70³.

În același timp, minoritățile sunt redenumite "naționalități conlocuitoare" iar discursul oficial accentuează obsesiv "cooperarea pașnică" și "frăția" dintre minorități și națiunea majoritară, într-o perspectivă excesiv idealizată. Ceea ce nu a împiedicat promovarea unor măsuri pentru omogenizarea culturală, precum închiderea școlilor minorităților, obligativitatea învățământului în limba română, raționalizarea emisiunilor de radio și televiziune în limbile minorităților și fantasticul plan de resistemizare a satelor—ceea ce implica de fapt distrugerea tuturor centrelor de civilizație tradiționale⁴. Ceaușescu pretinde să reprezinte "națiunea socialistă"; "unitatea monolitică a națiunii în jurul Partidului și Conducătorului" a devenit dogma centrală a Partidului Comunist. Comunismul național a reformulat conceptul de "națiune" folosind instrumentele ideologice oferite de marxism-leninism. Accentuarea virtuților naționale specifice a fost însoțită de eforturile de omogenizare socială, cu scopul de a transforma fiecare cetățean într-un membru nediferențiat, egal, al "națiunii socialiste".

Rezultatul final al comunismului național a fost înlocuirea "clasei muncitoare" (din ideologia inițială) cu "națiunea socialistă"⁵. Spre deosebire de începuturi, când era o ideologie importată și impusă, comunismul în noua sa ipostază, apelând la vechi teme naționale, își găsește o bază și adepți. Însă, nu

ideea "națiunii socialiste" este cea care prinde rădăcini, ci conceptele care o susțin și o justifică. În primul rând, ideea "unității", corelată cu mitul "complotului" internațional împotriva națiunii (mitul cetății asediate), care include mai vechea temă a atacurilor împotriva capitalismului occidental. În al doilea rând, se dezvoltă o imagine paternalistă a statului, ca fiind constituit numai *pentru* și de *către* națiunea pe care o apără – fiind și singurul ei apărător.

Discursul politic de după 1989 încorporează aceste elemente și dezvoltă altele noi, cel mai proeminent fiind cel al "populismului" – folosit cu succes înainte, de exemplu de către bolșevici în timpul primului război mondial.

O discuție teoretică despre naționalism în România ultimilor ani este destul de dificilă datorită neclarităților și actualelor reformulări ale conceptului de naționalism. Împărtășind clasificarea aplicată de Rogers Brubacker noilor tipuri de naționalisme în regimurile postcomuniste, în România s-ar putea identifica un melanj între un naționalism promovat de un stat național, un naționalism al minorităților, acesta din urmă corelat cu naționalismul promovat din exterior de statul considerat protector al minorității (minorităților) respective⁶. În cazul României, naționalismul promovat de statul național nu aparține, așa cum definiția istoricului amintit o presupune, națiunii – nucleu care se percepe într-o poziție de subordonare în interiorul statului, ci este determinat de o teamă cultivată (mitul moștenit din comunism, cel al "complotului"). Această teamă este dirijată atât împotriva minorităților, cât și împotriva Occidentului, perceput ca o amenințare la adresa unității statului – fie prin plănuite dezmembrări teritoriale, fie prin obscure încercări de vânzare a țării. Naționalismul românesc nu este violent în mod manifest, dar prin elementele pe care le cuprinde tinde spre permanentizarea unei tensiuni interne existente. Deși i se conferă "o utilizare instrumentală de către elitele politice", pentru a se legitima, pentru a se menține la putere și a mobiliza populația⁷, actualul naționalism nu se rezumă doar la o existență pasivă, deoarece este împărtășit de segmente destul de largi ale populației. Răspunsul maselor la aceste utilizări instrumentale determină prelungirea și viabilitatea naționalismului în discursul oficial, fapt demonstrat de continuitatea apelurilor de tip naționalist în România, după 1989. Aceste teme reiterate folosesc aceleași argumente care și-au dovedit viabilitatea și succesul, mai ales în cele două campanii electorale, din 1990 și 1992.

O trăsătură specifică naționalismului sfârșitului de secol este dimensiunea sa politică. Naționalismul nu mai este un fapt etno-demografic, ci o revendicare politică⁸. Emergența naționalismului se produce într-un spațiu politic redimensionat, conferindu-i o configurație specială care sugerează posibilitatea unei "democrații naționale" ca o soluție politică pentru statele din această regiune a Europei⁹.

Noul discurs naționalist folosește temele redimensionate ale ideologiei comunismului național, teme rapid reconvertite și curățate de referințele ideologice specifice. Aceste teme refolosite sunt destul de ușor de detectat în discursul politic post-1989.

Tema centrală este preocuparea față de "statul național". Subsecvente sunt temele "unității", "liniștii", "cooperării", "reprezentării naționale" și a "consensului". Multe din aceste cereri au apărut chiar în decembrie 1989. La început au fost justificate de situația de insecuritate și violență. Ulterior, însă, au fost preluate și dezvoltate ca o forță generatoare de legitimare morală de către noua formațiune politică apărută în decembrie, Frontul Salvării Naționale. Și Iliescu, și Roman au pretins că FSN reprezintă întreaga națiune, legitimându-se politic din revoluție: FSN "s-a născut odată cu revoluția ... reprezintă ceea ce a vrut revoluția, ceea ce a vrut poporul român", spunea Petre Roman la mitingul FSN din 20 noiembrie 1990¹⁰. Replica guvernamentală la primele semne de evoluție spre pluralism politic folosește mitul "unității", foarte apropiat de cel al "partidului unic". Într-un interviu acordat ziarului "Der Spiegel" în septembrie 1990, primul ministru spunea că "ar fi fost mai bine dacă FSN ar fi continuat să existe ca o organizație cumulativă a tuturor forțelor democratice"¹¹. Apelurile la unitate au fost reiterate și focalizate mai ales împotriva nou-formatei opoziții politice.

În noiembrie 1990, Ion Iliescu respinge criticile la adresa programului său economic folosind același apel la "unitatea națiunii": "Este o chestiune de responsabilitate ca toți să facă front comun în jurul unui program care este deasupra intereselor de partid, interesele naționale"¹². Susținând că reprezintă interesele naționale, FSN își arogă monopolul adevărului și corectitudinii, în maniera partidelor comuniste aflate la putere. Această percepție a întruchipării atitudinii corecte s-a dezvoltat mai ales în timpul protestului din Piața Universității. Participanții au acuzat puterea de neo-(cripto-)comunism, iar rezistența lor pasivă a antrenat o replică dură din partea guvernanților, care au folosit o forță neinstituțională de reprimare, minerii. Cei aflați la putere au discreditat pe demonstrații folosind termeni ca "huligani", "delicvenți", "foști colaboratori ai Securității", precum și acuzații de a fi în slujba (și plătiți de) agenții străine sau de partidele politice din opoziție¹³. Violenta campanie de presă posteroară evenimentelor a inclus și regăsitele temeri față de Occident, principala acuzație fiind aceea a încercărilor externe de a cauza dezordine în țară. O trăsătură originală a acestei campanii, susținută mai ales de presa pro-FSN, constă în ținta ei: partidele care pierduseră alegerile și care, totuși, continuau să fie discreditate. Acest atac post-electoral demonstrează dorința FSN de a desființa total opoziția, chiar și după ce victoria electorală îi reconsacraseră supremația politică.

Legat de acest mit al "unității" este cel al "complotului", propagat mai ales de către organizațiile extremiste. După 1989 au apărut în România două

formațiuni autodeclarat naționaliste: PUNR (cu parda sa culturală, Vatra Românească) și Partidul România Mare. Ambele se constituie ca formațiuni xenofobe, mai ales la adresa minorității maghiare, își dezvoltă un discurs anti-european, condamnând mai ales "reîntoarcerea în Europa". Folosind argumente istorice, discursul promovat de aceste partide continuă mitul victimizării poporului român de către istorie, mitul gloriei și al sacrificiului, exploatând cu succes trauma recentă a pierderilor teritoriale din 1940.

A doua etapă în dezvoltarea noului discurs naționalist de către formațiunile politice auto-proclamate naționaliste, a fost încercarea de a reabilita Securitatea și pe Ceaușescu¹⁴. Printre cele mai des uzitate argumente este cel al "complotului masonic internațional" împotriva României, având drept principal agent de acțiune partidele de opoziție, al căror țel este de a vinde sau de a dezmembra țara. Specific pentru acest tip de discurs naționalist este viziunea sa anticipatorie: chiar dacă încă nu s-a întâmplat nimic, aceasta nu înseamnă că nu se va întâmpla. Aceste revendicări pentru "Transilvania, pământ românesc" au o tentă de ilaritate atâta timp cât nimeni nu și-a exprimat nici o pretenție asupra acestei regiuni – și cum s-ar putea formula o asemenea pretenție teritorială în actuala Europă? Acest protocronism se constituie într-o trăsătură specifică naționalismului românesc, cu tendința de a apela la traume istorice și de a exploata un neconsumat sentiment de răzbunare. Potențialul violent al acestor apeluri este o realitate, așa cum au demonstrat-o evenimentele din martie 1990 de la Târgu Mureș (deși motivațiile lor sunt controversate)¹⁵: vechile temeri reiterate pot duce la reacții iraționale.

Influența discursului naționalist promovat de aceste două partide își dovedește viabilitatea și utilitatea politică în rezultatele alegerilor din 1992, când PUNR și PRM au câștigat 12 locuri în parlament, intrând în coaliția guvernamentală.

Al treilea mediu de manifestare al discursului naționalist este cel al dezvoltării economiei postcomuniste. În general, se argumentează că autarhia economică este benefică pentru România, folosindu-se vechiul discurs antioccidental al ideologiei comunismului național. Tema preluată este cea a necesității dezvoltării industriale a țării ca o garanție vitală pentru independență, dar de această dată nuanțată cu ideea finanței capitaliste care plănuiește să cumpere țara. Aceste formulări, lansate de guvern și apoi folosite în demonstrațiile împotriva opoziției și privatizării (punctul culminant al succesului acestor lozinci este în timpul campaniei electorale pentru alegerile din mai 1990), formulate într-o manieră populistă (deoarece noua putere descoperă rapid potențialul mobilizator al discursului populist), sunt rezumate în mult vehiculatul slogan: "Noi nu ne vindem țara". În paralel se produce o condamnare a capitalismului, așa cum se poate vedea dintr-un discurs al președintelui de atunci, Ion Iliescu, la o demonstrație a muncitorilor din 26 ianuarie 1990: "În mod obișnuit, piața este dominată de marile monopoliuri

internaționale ... În consecință, privatizarea înseamnă preluare de către capitalul străin¹⁶. Accentuarea necesității autarhiei economice este o moștenire a mentalității și a discursului național-comunist. Ulterioarele acuzații și cereri de demisie adresate de muncitori unor directori de întreprinderi pe baza fostelor funcții în ierarhia comunistă demonstrează și cine sunt realii susținători ai acestor concepții. Ca și în alte regimuri postcomuniste, nomenclatura încearcă să compenseze pierderea puterii politice prin putere economică, fenomen dezvoltat prin implicarea în afaceri și în privatizarea foștilor activiști de partid. Rezultatele imediate sunt numeroasele scandaluri de corupție în timpul cărora ambele părți implicate încearcă să se compromită reciproc, făcând dezvăluiri despre trecutul comunist al participanților, mai mult sau mai puțin credibile.

Ocazional, naționalismul poate deveni o armă politică, folosită mai ales pentru a distra atenția opiniei publice de la probleme urgente, care ar putea amenința stabilitatea guvernamentală, în special probleme sau revendicări economice. Apelurile cu tentă naționalistă sunt intensificate mai ales când apar semne de contestare a legitimității sau capacităților puterii politice. Un astfel de exemplu este oferit de Petre Roman, în preziua demisiei sale impuse de către mineri. Încercând să minimalizeze importanța dezordinilor sociale, Roman face o declarație publică despre pericolul "înființării la Budapesta a unui așa-zis guvern al Transilvaniei în exil"¹⁷. Într-o perioadă dificilă de reformă economică, o tactică eficientă pentru distragerea atenției opiniei publice de la greșelile și neîmplinirile politicii economice o constituie apelurile cu tentă naționalistă. Un alt exemplu al eficienței naționalismului ca apel politic o constituie a doua victorie electorală a FSN, în septembrie 1992.

Dar folosirea naționalismului nu este doar o tactică de menținere a puterii politice și nici doar un "neo-comunism de tip populist", ca formă politică¹⁸. Naționalismul este rezultatul combinării unor multiple condiții, unele caracteristice numai României, altele comune tuturor statelor din fostul lagăr socialist. Una dintre aceste trăsături este dată de larg răspândita credință, la nivelul oamenilor simpli, că: "Înainte era mai bine"¹⁹. Un motiv pentru rapida adoptare a apelurilor naționaliste ca tactică politică este oferit și de faptul că ele s-au dovedit a fi eficiente. Naționalismul în România postcomunistă a însemnat nu doar manipularea de către elite sau folosirea lui ca armă politică. Principalul argument împotriva acestei interpretări exhaustive îl constituie cele două victorii electorale câștigate de către cei care au folosit argumente și discursuri naționaliste. În rândul electoratului, în mase, există o propensiune spre creditarea acestui tip de discurs. Din această înclinație, din aceasta priză în mase a naționalismului vine permanenta actualitate a fenomenului naționalist, perpetuarea activizării sale. În această direcție, cercetarea trebuie să se extindă asupra problemei minorităților și a tipului lor de naționalism (ca răspuns la naționalismul încorporat în discursul politic) precum și asupra incapacității opoziției de a face viabil discursul democratic în fața apelului naționalist.

¹ Acest articol este textul unei comunicări prezentate la conferința "Transformation of East-Central Europe", organizată de ISHA și Central European University–History Department, Budapesta, 17–19 octombrie 1997.

² Katherine Verdery, *What Was Socialism And What Comes Next?*, Princeton University Press, 1996, pp. 105–107.

³ Pentru o discuție detaliată a miturilor istoriografiei românești, v. Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1996.

⁴ W. Totok, *Minorities in Romania: A Reconcilable Conflict?*, în "Uncaptive Minds", vol. 6, no. 2 (23), Summer 1993, p. 43.

⁵ Katherine Verdery, *National Ideology Under Socialism*, University of California Press, 1996, p. 4–5.

⁶ Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed*, Cambridge University Press, 1996, p. 4–5.

⁷ Prefață la *Nationalism and Postcommunism. A Collection of Essays*, ed. Aleksandar Pavkovic, Halyna Koscharsky, Adam Czarnota (p. I–XII), Dartmouth Publishing Co., 1995, p. II.

⁸ R. Brubaker, p. 6.

⁹ Pentru discuții privind "democrația națională"; v. Ellen Comisso, *Is the glass half full or half empty*, în "Comunist And Postcommunist Studies", vol. 30, no. 1 (March 1997), pp. 1–27.

¹⁰ OSI Archives, Files of Vlad Socor, 300/30/6/12.

¹¹ Loc.cit.

¹² Loc.cit.

¹³ Loc.cit., Dan Ionescu, *The NSF's Antiopposition Campaign Escalates Following the Elections*, extras din *Report on Eastern Europe*, pp. 32–33.

¹⁴ Loc.cit.; N. Manolescu, *Cine vrea destabilizare cu orice preț*, extras din *România Literară*, no. 35, 30 august 1990.

¹⁵ Un punct comun în opiniile opoziției este că aceste evenimente au fost instigate de către putere cu scopul de a justifica înființarea SRI. Un punct de vedere mai nuanțat este exprimat de N. Manolescu, în *op.cit.* De asemenea, câteva interpretări ale efectelor Pieței Universității sunt citate de Vladimir Tismăneanu, în *Hommage to Golan*, în "The New Republic", 30 iulie și 6 august 1990 (OSI Archives, loc.cit).

¹⁶ M. Călinescu, V. Tismăneanu, *The 1989 Revolution and Romania's Future*, în "Problems of Communism", January–April 1991, vol. XL (pp. 42–59), p. 52.

¹⁷ Michael Shafir, *The Tortous Road to Reform*, în RFE/RL, Research Report, vol. 1, no. 1, January 3 1992, (pp. 96–99), p. 99.

¹⁸ Jakub Karpinski, *Postcommunist Difficulties*, în "Uncaptive Minds", vol. 6, no. 2 (23), Summer 1992, (pp. 5–13), p. 12.

¹⁹ Ana Blandiana în interviul acordat lui Mihai Creangă (*Civic Alliance Adds A New Dimension*, în "Uncaptive Minds", vol. IV, no. 3 (17), Fall 1991, pp. 91–94, p. 94).